

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Jacqueline DE ROMILLY, *Les grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, Paris, Éditions de Fallois, 1988, 280 σσ.

Ἡ καθηγήτρια καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Jacqueline de Romilly, ἑλληνίστρια μὲ φήμη εὐρύτατη, παρουσιάζει ἀδρά, στὸ βιβλίο αὐτό, καὶ διεξοδικά, τὸ ἔργο τῶν μεγάλων Ἑλλήνων σοφιστῶν, καὶ προβάλλει τὴ σπουδαία συμβολή τους γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἄλλων «τρόπων» τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἄρα ἔμμεσα καὶ τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πνεύματος.

Ἐκδηλη στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ πρόθεση νὰ ἐξαρθεῖ, καὶ μὲ συγκεκριμένες γιὰ καθένα ἐκτιμήσεις, τὸ συνολικὸ ἔργο τῶν περίφημων σοφιστῶν ὡς συντελεστὴς καίριος τῆς μεγαλουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ στὴν ἱστορικὴ περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἕως τὸ 322 π.Χ. Ἦδη στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου (σ. 8) ὑποστηρίζεται ὅτι σ' ἐκείνη τὴν ἔξοχη περίοδο τῆς Ἱστορίας τὰ πάντα φαίνονται νὰ ἐκτελοῦνται ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν σοφιστῶν καὶ μὲ τὴ συμμετοχή τους, ὅτι ὅλοι τότε οἱ συγγραφεῖς εἶχαν μάθει κάτι ἀπὸ αὐτοὺς ἢ καὶ τοὺς εἶχαν μιμηθεῖ ἢ τοὺς εἶχαν θέσει ὑπὸ συζήτηση.

Φιλολόγος καὶ ἱστορικός, ἡ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου κατόρθωσε νὰ πραγματευθεῖ μὲ πολλὴ ἐπιτυχία τὸ δυσχερίστο, περίπλοκο, θέμα της, ὃχι ἅμοιρο καὶ φιλοσοφικῶν προβλημάτων, μάλιστα ὡς θέμα ὃχι μόνο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὅπως συνηθίζεται, ἀλλὰ ἱστορίας τοῦ πνεύματος εὐρύτατα. Μὲ παρρησία ἡ συγγραφεὺς ἀναγνωρίζει, ὅτι χρειάζεται κατάρτιση φιλοσοφικὴ ἐπίσης, καὶ ὃχι μόνο φιλολογικὴ, γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν ἢ ἔστω κάποιων φάσεών της, ἐπισημαίνει ὅμως, εὐστοχότατα, καὶ τὸν κίνδυνο, τὸν σύμφυτο μὲ ὀρισμένη τυχὸν φιλοσοφικὴ τοποθέτηση, ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀποσπασματικὰ μόνο καὶ μόλις ἔμμεσα διασωσμένων γνωμῶν τῶν σοφιστῶν, δηλαδὴ νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπὸ ἐγγελιανὴ π.χ. ἡ νιτσεϊκὴ τυχὸν σκοπιά, κατὰ παραμόρφωση ἄρα τῆς πραγματικῆς σημασίας τους (σ. 11). Καὶ δηλώνει προγραμματικὰ, ὅτι ἐπιδίωξή της εἶναι ἡ παρουσία τῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν αὐτούσιας,

ὅπως εἶχε προσφερθεῖ στοὺς Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους καὶ σὲ ἱστορικὴ συνάρτηση πρὸς τὴ δεκτικότητα καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς (σ. 13). Ἐγγεῖρημα ἐπιστημονικὰ νομιμότατο, ἀλλὰ καὶ δυσχερέςτατο.

[Ἄς συγχωρεθεῖ νὰ σημειώσω, ὅτι μὲ τέτοιο πνεῦμα ἔχω προλογίσει ὡς Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας, στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1982, τὸ Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Σοφιστικὴ, ὅπου μετεῖχαν καὶ οἱ γνώριμοι στὴ συγγραφέα τοῦ βιβλίου J. C. Classen καὶ G. B. Kerferd. Ἐλεγα τότε: «Συναχθήκαμε στὴν πόλιν τοῦ Σωκράτους... νὰ διερευνήσουμε τὴ Σοφιστικὴ, ὅποια ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητα... Καὶ διερωτῶμαι, ἂν ἐμεῖς, ἄνθρωποι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἔχομε τὴν ἱκανότητα νὰ ὑπερβοῦμε τὸ χρονικὸ χάσμα καὶ τὸ ἱστορικὸ φράγμα τῶν εἴκοσι τεσσάρων αἰώνων ποὺ μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν δράση τους... Ἄς ἀτενίσουμε τοὺς τολμηροὺς αὐτοὺς λειτουργοὺς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας... καὶ μὲ τὴν ὀφειλόμενη εὐλάβεια πρὸς πνευματικοὺς ἕως κάποιο βαθμὸ προγόνους μας».]

Στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια, περιγράφεται μὲ γλαφυρότητα ἡ πνευματικο-ηθικὴ φυσιογνωμία τῆς κοινωνίας τῶν Ἀθηναίων πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τῶν σοφιστῶν ἀλλὰ καὶ ὅσο διαρκοῦσε ἡ διδακτικὴ δράση τους. Τονίζεται ἡ ἔνθερμη ὑποδοχὴ τους ἀπὸ φιλόδοξους νέους, γόνους εὐπορῶν οἰκογενειῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀκόμη εὐρύτερους κύκλους· ἐξαίρεται ὁ νεωτερικὸς χαρακτήρας τῆς διδασκαλίας τους, σὲ ἀντιπαραβολὴ πρὸς τὴν παραδοσιακὴ παιδεία, καὶ ὑπενθυμίζεται ὅμως ἡ πολλαπλὴ ἀντίδραση πρὸς αὐτοὺς καὶ ἡ στηλίτευση τοῦ ἔργου τους ἀπὸ ἀντιπάλους τοῦ Περικλέους προπάντων, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλες ὁμάδες Ἀθηναίων· σημειώνεται ἰδιαίτερα ἡ πρὸς αὐτοὺς ἀντίθεση τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ Σοφοκλέους κάπως (σσ. 61-65)· ἐπισημαίνεται ἡ παρουσία εἴτε ἡ ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας τους σὲ τρεῖς διάσημους πνευματικοὺς δημιουργοὺς, τὸν Εὐριπίδη, τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Ἰσοκράτη, καὶ ἀκόμη στὸν Κριτία ἢ καὶ στὸν λεγόμενο Ἀνώνυμο τοῦ Ἰαμβλίου (σσ. 68-75)· καὶ δηλώνεται ὅτι ὁ ριζικὸς πνευματικὸς νεωτερισμός, ὁ ἔκγονος τῶν σοφιστῶν, ὁ σχετικὸς μὲ τὴ διάπλαση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος, δὲν ἔχει ἕως σήμερα ὑποστῇ ἀνατροπῇ σὲ καμμιά πολιτισμένη χώρα (σ. 75). Στὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια ἡ συγγραφεὺς χαρίζει πνευματικὴ εὐμάρεια στὸν ἀναγνώστη, μὲ ἀξιοποίηση τῆς ἀπέραντης ἐλληνομάθειάς της καὶ ἰδιαίτερα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστημοσύνης, τῆς ἀποκτημένης ἀπὸ τὶς ἐργασίες της προπάντων γιὰ τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Εὐριπίδη.

Θέμα τοῦ τρίτου κεφαλαίου εἶναι ἡ ρητορικὴ. Ἐξηγεῖται σύντομα ἡ πρώτη ἀνάπτυξή της, μὲ ἀφορμὴ τὸ πλῆθος τῶν δικῶν στὴ Σικελία ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῶν τυράννων, ἡ φερόμενη ὡς συνυφασμένη πρὸς δύο πρω-

τοπόρους διδασκάλους της, Κόρακα και Τισία. Προβάλλονται οί δύο σπουδαιότεροι σοφιστές και δεινοί εκπρόσωποι της ρητορικής, Πρωταγόρας και Γοργίας. Χαρακτηρίζεται συγκριτικά ή συμβολή του ένός και του άλλου στη μεγάλη ανάπτυξή της: ο Γοργίας γεραίρεται για την ανακάλυψη της μαγείας του λόγου και της πολυδυναμίας του ύφους, ο Πρωταγόρας για τη διάπλαση μεθόδου τών συζητήσεων και τη θέσπιση διαλεκτικῶν θεμελίων της επιχειρηματολογίας (σσ. 81-82). Ἐξετάζεται αναλυτικά ή ρητορική τέχνη του Γοργία και ὡς περιεκτική ἐπίσης τύπων επιχειρηματολογίας, ἐμφανίζονται οί ἀπηχήσεις της σέ μαθητές του, ἄμεσους ἢ μακρινούς, και οί ἀπολήξεις της μέ κάποιους ἀπό αὐτούς πρὸς τὸν ἀνηθικισμό, και μνημονεύονται οί σχετικές ἀντιδράσεις του Πλάτωνος και του Ἰσοκράτους (σσ. 82-94). Ἐπακολουθεῖ ἐκθεση τῆς συμβολῆς τῶν Πρωταγόρα, Ἰππία και Προδίκου στήν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικής, ὅπως και στήν ἀνάλυση τῆς γλώσσας. Ἐρμηνεύεται ή θεωρία του Πρωταγόρα για τὸν ἄνθρωπο «μέτρον» «πάντων χρημάτων» ὡς πρὸς τή σημασία της για τή ρητορική. Ἐκτιμᾶται ή σημασία της αὐτῆ ὡς βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῆς δοξασιοκρατίας του Γοργία, καθὼς ὁ Πρωταγόρας ἀρνεῖται ριζικά τὴν ὑπερβατικότητα, ἔστω και ἂν δὲν πρεσβεύει ἀνηθικισμό ἢ ἀκραῖο ἀγνωστικισμό (σσ. 94-111). Συμπερασματικά, τονίζεται ὁ μέχρι σκανδάλου τότε νεωτερισμός τῆς ἀποδιδόμενης στὸν Πρωταγόρα μεθόδου τῆς ἀντιλογίας, ή γόνιμη χρήση της ἕως περίπου τὸ 400 π.Χ., και ή ἀχρησία της εἴτε ὀλιγοχρησία της ἔπειτα, ὅπως και του γοργίου ὕφους, μέ τή μείωση του ἀρχικοῦ ἐνθουσιασμοῦ γύρω τους, ἀλλὰ και ή ἐκγονη τῆς πρώτης ἐκείνης ὁρμῆς τῆς ρητορικής δημιουργική φορὰ τῆς ἔρευνας, διαπλαστική τῶν ἀπαρχῶν τῆς γραμματικῆς, τῆς λογικῆς, τῆς ψυχολογίας ἢ κάπως και τῆς πολιτικῆς (σσ. 111-114).

Οί σοφιστές ὁμως δὲν ἦταν μόνο ρήτορες και διδάσκαλοι τῆς ρητορικής, ἀλλὰ ἦταν ἐπίσης μεγάλοι, τολμηροί, στοχαστές, ἔστω μέ ἀφετηρία τὶς ἀνάγκες για τὴν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικής ἀλλὰ πάντοτε και ἀπὸ ἑνδον παρόρμηση του πνευματικοῦ δυναμισμού τους. Ἡ δράση και τὸ ἔργο τῶν σοφιστῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ὡς ἀκέραιη ἄρνηση τῆς κατεστημένης ἀξιολογίας και νοοτροπίας, και ὡς προσπάθεια για θέσπιση καινούριων τρόπων στοχασμοῦ και συμπεριφορᾶς, εἶναι τὸ θέμα τῶν ἐπόμενων πέντε κεφαλαίων.

Στὸ κεφάλαιο τέταρτο ὑποστηρίζεται ή αὐτοδύναμη, δηλαδή ὄχι ἀπλῶς στήν ὑπηρεσία τῆς ρητορικής, ὕπαρξη και λειτουργία τῶν γνωμῶν τῶν σοφιστῶν για θέματα φιλοσοφίας, ὅσες ἔχουν περισωθεῖ ἀπὸ τὰ ἔργα τους ἢ και ὅσες ἄλλες ἐκφράζονταν σ' αὐτά, ἐκφρασμένες συχνὰ μέ τόνο προκλη-

τικά ὀξύ. Καὶ χαρακτηρίζεται ἡ μαχητικὴ αὐτὴ πνευματικὴ στάση τῶν σοφιστῶν ὡς φιλοσοφία κριτικὴ, ἀρνητικὴ ριζικὰ τῶν παραδεγμένων δογματικὰ ἕως τότε καὶ προπάντων οἰασδὴποτε ὑπερβατικότητας (σσ. 117-119). Καὶ συντελεῖται ἡ ἐκθεση τῆς ἀκραίας αὐτῆς κριτικῆς φιλοσοφίας σὲ τρία ὑπο-κεφάλαια, τιτλοφορημένα «τὸ εἶναι καὶ ἡ ἀλήθεια», «οἱ θεοί», «ἡ δικαιοσύνη».

Στὸ πρῶτο ὑπο-κεφάλαιο πρωταγωνιστὲς ἐμφανίζονται ὁ Γοργίας καὶ ὁ Πρωταγόρας, ὁ ἓνας γιὰ τὴν ἀρνηση τοῦ εἶναι, ὁ ἄλλος γιὰ τὴ σχετικοποίησιν τῆς ἀλήθειας. Τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ ἔργου τοῦ Γοργίου *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως* «ἐν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνεξέταστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας...» κρίνεται διεξοδικὰ ὡς πρὸς τὴ μέθοδο τῶν ἀποδείξεων του, παρομοίων πρὸς τὶς ἀντίστοιχες τοῦ ρητορικοῦ ἔργου του *Ἐλένης Ἐγκώμιον*, καὶ ὡς πρὸς τὶς συνέπειές του ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὄντολογία, σὰν ἀπάντησιν κάπως στὸν Παρμενίδην, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ τὴ γνωσιολογία, ὥστε καὶ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀπὸ τὸν Σέξτον Ἐμπειρικὸν κατάταξιν τοῦ Γοργία μεταξὺ τῶν ἀρνητῶν ριζικὰ τοῦ «κριτηρίου». Ἐξ ἄλλου, τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ ἔργου τοῦ Πρωταγόρα *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες* «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲν οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν» ὑποβάλλεται σὲ ἀνάλυσιν ἐπίμονη καὶ τελικὰ ἐξαίρεται ὡς ἐκφραση τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἀντίθετους πόλους τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ χωρίο 716 c τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος «ὁ δὲ θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη μάλιστα, καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ πού τις, ὡς φασίν, ἄνθρωπος», ἐκφραση τοῦ ἑτέρου πόλου τῆς (σ. 127). Ἀπὸ τὴν ἐπίμονη αὐτὴ ἀνάλυσιν, βασισμένη καὶ σὲ ἀναφορὰς συχνὰς στὸ διάλογον τοῦ Πλάτωνος *Θεαίτητος* ἰδιαίτερα, συνάγεται ὅτι ὁ σχετικισμὸς τοῦ Πρωταγόρα ἦταν ὄχι δίχως ὅρια, ὑπαγορευμένα προπάντων ἀπὸ τὶς πρακτικὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ συναρτημένα μὲ τὴν κοινωνικὴ πλευρὰ τῆς.

Στὸ δεύτερο ὑπο-κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ σχετικὲς μὲ τοὺς θεοὺς γνώμες τοῦ Πρωταγόρα, πάλιν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Πρόδικου, ὅπως καὶ τοῦ Κριτία καὶ τοῦ Θρασύμαχου, καὶ παρουσιάζεται ἡ ἐξέλιξις, ἀπὸ τὸν συγκρατημένο ἀγνωστικισμὸν τοῦ Πρωταγόρα, τὸν ἐκφρασμένο στὸ περίφημον χωρίο τοῦ ἔργου τοῦ *Περὶ θεῶν*, «περὶ θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὔθ' ὅποιοί τινες ἰδέαν, πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου», ἐπακόλουθον ἐξ ἄλλου τῆς προγενέστερης κριτικῆς τῶν θεολογικῶν μύθων ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη, τὸν Πίνδαρον, τὸν Αἰσχύλον, ἕως τὸν ὑποβιβασμὸν τῆς θρησκείας σὲ κατασκευασμένη θεολογία γιὰ σκοπιμότητα κοινωνικὴ (σσ. 127-136).

Στὸ ὑπο-κεφάλαιο τρίτο ἐξηγοῦνται οἱ σχετικὲς μὲ τὴ δικαιοσύνη γνώ-
μες εἴτε συνέπειες γνώμων τοῦ Πρωταγόρα καὶ προβάλλονται ὅσα ἀντί-
στοιχα πρέσβευαν ὁ Ἰππίας, ὁ Ἀντιφῶν, ὁ Θρασύμαχος. Σὲ ἀντιδιαστολὴ
πρὸς τὴν προβολὴ ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα τῆς «αἰδοῦς καὶ τῆς δίκης» ὡς πα-
νανθρώπων ἠθικῶν συναισθημάτων, χωρὶς ἔχνος τοῦ σχετικισμοῦ του ὡς
πρὸς αὐτά, ὑπενθυμίζεται ἡ ἐθνολογικὴ ἔρευνα τοῦ Ἰππία καὶ τὸ πόρισμά
της γιὰ τὴν ποικιλία τῶν ἐθίμων ἀνὰ τοὺς λαοὺς καὶ τὸ διαφορισμὸ τῶν
θετικῶν δικαίων τους, δίχως ὅμως ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύ-
νης, μάλιστα καὶ μὲ παραδοχὴ τῶν «ἀγράφων νόμων». Ἐπισημαίνεται ἡ σὲ
ὅλους τοὺς σοφιστὲς οἰκεία διάκριση τοῦ «νόμου» ἀπὸ τὴν «φύσιν» καὶ
τονίζονται οἱ θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ἐφαρμογῆς της ἀπὸ τοὺς
διάφορους σοφιστὲς γιὰ τὴν ἀξία τῆς δικαιοσύνης: ὄχι ἀνατρεπτικὲς, ὅταν
ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα καὶ τὸν Ἰππία, ὑπονομευτικὲς ὅμως, ὅταν
ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν Ἀντιφῶντα καὶ τὸν Θρασύμαχο (σσ. 136-140). Σχολιά-
ζεται ἡ γνώμη τοῦ Θρασύμαχου γιὰ τὸ θετικὸ δίκαιο ὡς «τὸ τοῦ κρείττονος
ξυμφέρον» καὶ γιὰ τὴ δικαιοσύνη ὡς «πάνυ γενναίαν εὐήθειαν» καὶ τὴν ἀδι-
κίαν ὡς «εὐβουλίαν»· καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς αὐτὴν ἡ περὶ φυσικοῦ δι-
καίου ἀκραία σὲ ἀνηθικότητα θεωρία, ἡ φερόμενη ὑπὸ τὸ ὄνομα Καλλι-
κλῆς (σσ. 144-145). Ἐξαίρεται ἡ θεωρία τοῦ Ἀντιφῶντος γιὰ τὴ δικαιο-
σύνη, ὡς ἡ πιὸ ἀκραία ὅλων (σ. 146), καθὼς ἀντιπαραθέτει καίρια τοὺς
κανόνες τοῦ δικαίου πρὸς ὅ,τι ὑπαγορεύει ἡ φύση: ἡ παράβαση τῶν κανό-
νων δικαίου, ἂν μείνει ἄγνωστη, δὲν ἐπιφέρει κανένα κακὸ στὸν παραβάτη,
ἐνῶ ἡ μὴ συμμόρφωση πρὸς ὅ,τι ὑπαγορεύει ἡ φύση, ἐπιφέρει κακὸ, ἔστω
καὶ ἂν μείνει ἄγνωστη· καθὼς ἐξ ἄλλου καταλογίζει στὸ νόμο ἀδυναμία νὰ
προστατεύσει ἔγκαιρα ὅποιον τὸν σέβεται· καὶ γενικὰ ὅπως διακηρύχνει
τὴν ἀντίθεση τῆς ὑποταγῆς στὴ δικαιοσύνη πρὸς τὸ προσωπικὸ συμφέρον.
Τονίζεται, ὅτι αὐτὰ ὅλα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀντιφῶντα μὲ τὸ ψυχρὸ
ὕφος τῆς θεωρίας, χωρὶς τὸ παραινετικὸ, ἀνηθικιστικὸ, πάθος τοῦ Καλλι-
κλῆ, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἀκόμη ὁ ἴδιος Ἀντιφῶν σὲ ἄλλο ἔργο του ἐμφανίζεται μὲ
πνεῦμα συγγραφέα ἠθικῆς. Καὶ διευκρινίζεται, ὅτι ἡ φαινόμενη αὐτὴ ἀσυνέ-
πεια μεταξὺ τῶν δύο ἔργων —ὥστε καὶ νὰ ὀδηγεῖ τοὺς φιλολόγους στὴν
εἰκασία, ὅτι ὑπῆρχε ρήτωρ Ἀντιφῶν, ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἀντιφῶντα συγγρα-
φέα τῆς ἀνατρεπτικῆς θεωρίας γιὰ τὴ δικαιοσύνη— διασκεδάζεται κάπως
ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση, ὅτι οἱ σοφιστὲς, ἂν καὶ ἀνατρεπτικοὶ ριζικὰ τῆς πα-
ραδοσιακῆς ἀξιολογίας καὶ νοοτροπίας ὡς θεωρητικοί, ὅμως ὑπῆρξαν πα-
ράλληλα καὶ οἰκοδόμοι καὶ δημιουργοί, ἀντίκρυ στὰ πρακτικὰ προβλή-
ματα, μιᾶς καινούριας ἀξιολογίας καὶ νοοτροπίας, στηριγμένης ἀποκλει-
στικὰ στὸν ἄνθρωπο καὶ ἰδιαίτερα στὴν κοινωνικὴ ὕπαρξή του (σσ.
156-157).

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, μὲ τίτλο τὸν κίνδυνο ἀνηθικισμοῦ ὡς συνέπεια τῆς ἐπιτελεσμένης ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς ἠθικο-πνευματικῆς *tabula rasa*, ἐξηγεῖται, ὅτι ἡ βαθειὰ ἠθικὴ κρίση τῆς κοινωνίας τῶν Ἀθηναίων στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰώνα προῆλθε ἀπὸ τὴ συνδρομὴ πολλῶν περιστάσεων, ὅπως ὁ πόλεμος προπάντων καὶ ἡ ὅποια ἕως τότε ἰδεολογικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ ἐπιτάθηκε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν, παραμορφωμένη ἄλλωστε μὲ χονδρική σχηματοποίησή της ἀπὸ ἀνθρώπους βυθισμένους στὴν καθημερινότητα καὶ μόνο κερματικὰ πληροφορημένους γι' αὐτήν, ὅπως ἔχει συμβεῖ καὶ σὲ ἄλλες ἐποχὲς καὶ περιοχὲς τῆς Ἱστορίας (σσ. 160-166). Ἐξετάζεται διεξοδικὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀθεΐας στοὺς χρόνους αὐτοὺς καὶ σημειώνονται οἱ συνέπειές της γιὰ τὸ κύρος στὸ λαὸ τῶν ἐπιταγῶν τῆς δικαιοσύνης (σσ. 166-175). Οἱ συνέπειες αὐτὲς περιγράφονται συγκεκριμένα μὲ ἀναφορὰ σὲ κείμενα τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ παρουσιάζονται ἀντίστοιχα οἱ μεταβολὲς τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας «φύσις» ὡς πρὸς τὸ δίκαιο ἰδιαίτερα (σσ. 175-188).

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται νὰ παρουσιασθεῖ ἀναλυτικὰ ἡ θετικὴ φάση τοῦ ἔργου τῶν σοφιστῶν, καὶ συγκεκριμένα ἡ δημιουργία ἠθικῆς, ὕστερ' ἀπὸ τὴν κατερείπωση τῆς παραδοσιακῆς, τῆς ἐγγυημένης ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ἡ διαμόρφωση δηλαδὴ μίας ἠθικῆς θεμελιωμένης λογικά, μὲ κέντρο τὸν ἄνθρωπο καὶ μὲ γνώμονα τὸ καλῶς ἐννοούμενο συμφέρον του, ὑπαγορευμένο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς συλλογικῆς ζωῆς, ἀπαραίτητης γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του. Προβάλλεται πολὺ ὁ πλατωνικὸς μύθος τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τὴν «αἰδῶ» καὶ τὴν «δίκην» καὶ σχολιάζεται μὲ ἀφαίρεση τῶν μυθικῶν στοιχείων του, ἀλλὰ ὑπενθυμίζονται καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ πρωταγόρειου ἔργου καὶ βίου (σσ. 191-195). Στὴ συνάρτηση αὐτὴ μνημονεύεται καὶ ἀξιολογεῖται ἡ σημασία τῆς ἀναγωγῆς τους σὲ κάτι σὰν κοινωνικὸ συμβόλαιο, καὶ προπάντων ἀπὸ ἄλλους καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα. Ἀναλύεται ἰδιαίτερα τὸ ἀποδιδόμενο καὶ στὸν Δημόκριτο κείμενο τοῦ Ἀνωνύμου, τὸ περισωσμένο στὸν *Προτρεπτικὸ* τοῦ Ἰαμβλίου, καὶ ἀναζητοῦνται παρόμοιες σκέψεις γιὰ τὸ κύρος τῶν νόμων καὶ τὴν ἀξία τῆς δικαιοσύνης σὲ ἄλλους σοφιστὲς καὶ μὴ σοφιστὲς, ἀκόμη καὶ στὸν Σωκράτη (σσ. 195-205). Ἀφοῦ ἔχει ἄνετα ὑποστηριχθεῖ ὁ θετικός, δηλαδὴ ἐποικοδομητικός γιὰ τὴν ἠθικὴ, χαρακτήρας τῆς διδασκαλίας τοῦ Πρωταγόρα, τοῦ Πρόδικου, τοῦ Ἀνωνύμου, ἐπιδιώκεται μὲ προσπάθεια μεγάλη νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἐποικοδομητικὴ γιὰ τὴ δικαιοσύνη διδασκαλία ὑπῆρξε καὶ ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς Θρασύμαχο, Ἰππία καὶ Ἀντιφῶντα. Τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὸν Θρασύμαχο στηρίζονται σὲ ἀποσπάσματα κειμένου του, ξένου πρὸς τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος. Ὑπὲρ τοῦ Ἀντιφῶντος ἐμφανίζεται καὶ χωρίο ἔργου του, ὅπου

ἀξιῶνεται ἡ «ὁμόνοια», καὶ μάλιστα ὄχι μόνο μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἀντίρροπων δυνάμεων τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου (σσ. 206-215). Συγκεφαλαιωτικά, τονίζεται, ὡς κατόρθωμα τῶν σοφιστῶν, ἡ ἐπακόλουθη τῆς ἀνατροπῆς τῶν ὑπερβατικῶν θεμελίων τῆς δικαιοσύνης κριτικὴ ἐπανεμπέδωσή της μὲ ἀνθρωποσχετικὰ ὀλωσδιόλου ἐρείσματα (σσ. 215-218).

Στὸ ἑβδομο κεφάλαιο, διαιρεμένο σὲ τέσσερα ὑπο-κεφάλαια, συνεχίζεται ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν κατάδειξη τοῦ ἐποικοδομητικοῦ, μετα-κριτικοῦ, ἔργου τῶν σοφιστῶν, μὲ ἀντικείμενο τὶς ἄλλες ἤδη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη, ἀρετὲς καὶ ἀξίες· ἐνῶ ἐξ ἄλλου τονίζεται, ὅτι ὡς πρὸς τὴν «ὄντολογία» ἡ ριζικὴ ἄρνηση τῶν σοφιστῶν παραμένει ἀνέκκλητη (σ. 221).

Ὁ τίτλος τοῦ πρώτου ὑπο-κεφαλαίου (σσ. 221-224) εἶναι «ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ὠφέλιμο». Περιεχόμενό του εἶναι ἡ ἐξήγηση πῶς ὁ Πρωταγόρας στὴ θέση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, ἀπαρνημένης ἀπὸ τὸν ὑποκειμενιστικὸ σχετικισμό του, εἰσάγει τὸ πρακτικὸ νόημα, τὸ γεννημένο ἀπὸ τὴ φρόνηση τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ καὶ δέχεται ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν γνωμῶν τῶν ἀνθρώπων μὲ κριτήριον τὴν ὠφελιμότητα κάθε μιᾶς. Ἐμφανίζεται ἄρα ὁ Πρωταγόρας καὶ ὡς πρῶτος ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας τοῦ πραγματισμοῦ.

Στὸ δεύτερο ὑπο-κεφάλαιο (σσ. 224-228) ἐπιδιώκεται, ὅπως ὑποδηλώνει καὶ ὁ τίτλος του «οἱ θεοὶ καὶ ἡ ὠφέλεια», νὰ ἀνιχνευθεῖ κάποια θετικὴ στάση τῶν σοφιστῶν πρὸς τὸ θέμα τῆς εὐσέβειας καὶ τῶν θεῶν. Σχολιάζονται χωρία τῶν ἔργων τοῦ Πρωταγόρα, τοῦ Θρασύμαχου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Πρόδικου, γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ, παρὰ τὸν ἀγνωστικισμό τοῦ Πρωταγόρα ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν, ἡ μὴ ἀδιάλλακτη ἄρνηση τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ τάση τους γιὰ παραδοχὴ κάποιας καθαρμένης ἔννοιας τῆς θεότητας, καὶ μάλιστα γιὰ λόγους κοινωνικῆς ὠφελιμότητας, καὶ ἡ νομιμοφροσύνη εἴτε νομοταγεία πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῶν πόλεων. Παρενθετικά, μὲ τρόπο ἐξαίρετο ἀναλύεται χωρίο τῆς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη *Ἐκάβη*, ὅπου ἡ ἐπὶ κλησὶ ἀπὸ τὴν ἐπώνυμη ἥρωίδα τῆς συνταρακτικῶν σχέσεων θεότητας καὶ δικαιοσύνης· ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ ἄκρα θετικιστικὴ θεολογία τοῦ ἔργου *Σίσυφος*.

Ἐπακολουθεῖ, στὸ τρίτο ὑπο-κεφάλαιο, τιτλοφορημένο «ἡ ἐκπαίδευση ἀπὸ τὴν πόλιν», (σσ. 229-236), ἡ παρουσίαση τῆς συμβολῆς τῶν πόλεων στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ ὠρίμων πολιτῶν. Ὑπενθυμίζεται ἡ ἐκφρασμένη στὸν *Πρωταγόρα* τοῦ Πλάτωνος θεωρία τοῦ Ἀβδηρίτη σοφιστῆ γιὰ τὴν καθημερινή, μικρο-βαθμιαία, ἠθικὴ ἐκπαίδευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς γονεῖς του καὶ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ὅπως καὶ μὲ τὴ μουσικο-γυμναστικὴ ἀγωγή καὶ μὲ τὴν παιδευτικὴ λειτουργία τῶν νόμων. Τονίζεται ἡ ἀξία τῆς πρωταγόρειας αὐτῆς θεωρίας τῆς

παιδείας, αὐτῆς καθ' ἑαυτὴν καὶ ὡς ἐμπνευστικῆς τοῦ Πλάτωνος.

Στὸ τέταρτο ὑπο-κεφάλαιο, μὲ τίτλο «συνηγορίες γιὰ τὶς ἀρετές» (σσ. 236-245), ἐπισημαίνεται ἡ φερόμενη ἀντίθεση τοῦ Γοργία πρὸς τὴν ἠθικο-διδασκτικὴ δράση τῶν σοφιστῶν καὶ ἡ σύστοιχη γνώμη του γιὰ τὴν ἀποστολὴ τους νὰ διαπλάσσουν ἀπλῶς καλοὺς ρήτορες (σ. 243)· ἀλλὰ καὶ ἀναζητοῦνται καὶ προβάλλονται κάποιες διαφαινόμενες ἢ καὶ ρητὲς ὑπὲρ τῶν διαφόρων ἀρετῶν συνηγορίες τοῦ Προδίκου, τοῦ Ἀντιφῶντος καὶ τοῦ Ἀνωνύμου. Σχολιάζεται ὁ μῦθος τοῦ Προδίκου γιὰ τὸν Ἡρακλῆ στὴν ὥρα τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ κακίας καὶ ἀρετῆς, ὥστε νὰ συναχθεῖ τὸ ἠθοπλαστικὸ νόημά του, ἂν καὶ ἀφηρημένα ἠθικο-διδασκτικό. Ἐξαίρεται ἡ ἀξιολογία τοῦ Ἀνωνύμου, ὅπου ὡς ὑψιστὴ ἀρετὴ ἀναγνωρίζεται ἡ προθυμία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ συμπεριφορὰ ὠφέλιμη σὲ πολλοὺς ἄλλους ἀνθρώπους (κάτι δηλαδὴ πέραν τοῦ ὠφελιμισμού — ὅ,τι διαφεύγει μᾶλλον τῆ συγγραφέα, βλ. σ. 240) καὶ ὅπου ἀκόμη τονίζεται ἡ εὐφροσύνη τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀναπόληση τῶν καλῶν πράξεών του, καθὼς καὶ ἡ ἀπότοκη τῆς νομοταγείας ψυχικὴ γαλήνη του. Σὲ ἀντιστοιχία πρὸς αὐτὰ ἐξαίρεται ἐπίσης ἡ «τέχνη ἀλυπίας» τοῦ Ἀντιφῶντος καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Πλάτων ἔχει στὴ θεωρία του γιὰ τὸν ὕπνο τοῦ σοφοῦ (*Πολιτείας* Θ) ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν.

Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο ἀνιχνεύεται καὶ διακρίνεται ἡ στάση τῶν διαφόρων σοφιστῶν ἀντίκρυ στὴν πολιτικὴ, μάλιστα καὶ στὴν «ἐνδο-πολιτειακὴ» (σσ. 247-260), ἀλλὰ καὶ στὴν «πέραν τῶν πόλεων» (σσ. 260-269).

Ὑπενθυμίζεται ἡ λειτουργικὴ σχέση τῆς σοφιστικῆς, ὡς ρητορικῆς βασικά, πρὸς τὸν πολιτικὸ διάλογο, ἄρα πρὸς τὸ πολίτευμα τῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ἡ διδασκτικὴ δράση τῶν σοφιστῶν πρὸς νέους πλουσίων οἰκογενειῶν. Ὑποστηρίζεται, ὅμως, ὅτι δὲν εὐσταθεῖ συναγωγὴ συμπεράσματος γιὰ ἐνιαία πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ συνόλου τῶν σοφιστῶν, καὶ ἀκόμη διευκρινίζεται ἡ τοποθέτηση τοῦ Πρωταγόρα ἰδεολογικὰ πρὸς τὴν ὀχι ἀκραία δημοκρατία, καὶ ὡς φίλου τοῦ Περικλέους ἄλλωστε, καταπιστευμένου μὲ τὴν σύνταξη τῆς νομοθεσίας τῆς πανελλήνιας ἀποικίας Θούριοι (σσ. 247-249). Ἀντίθετα, ὁμολογεῖται ἀδυναμία νὰ προσδιορισθεῖ ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Γοργία, τοῦ Προδίκου, τοῦ Ἰππία, ἐνῶ ἐκφράζεται ἡ πιθανολογία ὅτι ὀλιγαρχικὲς μᾶλλον τάσεις εἶχεν ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῶν ἄλλων σοφιστῶν (σ. 249), ἰδιαίτερα τοῦ Θρασυμάχου, καθὼς καὶ τοῦ Κριτία, ἢ καὶ τοῦ Ἀντιφῶντος. Ἐπισημαίνεται ὅμως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο γιὰ τὴν πολιτικὴ δράση τῶν Ἀθηναίων προπάντων ἐκπροσώπων κάπως τῆς σοφιστικῆς, ὅπως ὁ Κριτίας καὶ ὁ Ἀντιφῶν, νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὶς ἱστορικὲς περιστάσεις (σσ. 249-252). Ὅ,τι παρουσιάζεται ὡς βέβαιον, εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν σοφιστῶν γιὰ τὸν πολιτικὸ στοχασμὸ καὶ ἡ καίρια

συμβολή τους για τη διαμόρφωση της «πολιτικής τέχνης», και στο πλαίσιο της για την ἐγκαινίαση της συγκριτικής πολιτειολογίας ή και της πολιτικής δεοντολογίας (σσ. 252-259). Και αποτολμᾶται μάλιστα ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Πρωταγόρας ὁδηγεῖ στὸν Πλάτωνα, κάποια στοιχεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Κριτία προπαρασκευάζουν ὀλίγο τὸν Ἀριστοτέλη, ὀρισμένο κείμενο, μικρό, τοῦ Θρασυμάχου ἔχει προέκταση ἄμεση εἰδικὰ σὲ διάφορα ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη. Συγκεφαλαιωτικά, τονίζεται, ὅτι ἡ ἐπίδραση τῶν σοφιστῶν ὑπάρχει ἐκδηλη στὸ πλῆθος τῶν ἀναλύσεων καὶ θεωριῶν, τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰῶνα τῶν Ἑλλήνων (σσ. 259-260).

Ἐπισημαίνεται ἡ προέλευση καὶ ἡ διακίνηση τῶν σοφιστῶν ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Θράκης ἕως τὴ Σικελία, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένες εἴτε διάσπαρτες ἐλληνικὲς πόλεις, καὶ ἡ προδιάθεσή τους ἄρα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη κοσμοπολιτικοῦ πνεύματος, καθὼς καὶ ἡ συμβολή τους γιὰ τὴν ἔντονη βίωση τῆς ἐλληνικῆς ἐνότητας, σὲ ἱστορικὴ ὥρα πρόσφορη ἐξ ἄλλου, ὕστερα ἀπὸ τὴν «ὁμαιχμία» τῶν Ἑλλήνων στοὺς Μηδικοὺς πολέμους καὶ τὴν ἐπακόλουθὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς πρὸς συσπείρωση τῶν Ἑλλήνων (σσ. 260-262). Ὑπενθυμίζεται ὁ δραματικὸς διχασμὸς τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ καὶ τοῦ Θρασυμάχου, πρὸς τὸν διχασμὸν αὐτόν (σσ. 262-264). Ἐξαίρεται ὁμως προπάντων ἡ δράση τοῦ Γοργία πρὸς διάδοση τῆς ιδέας τῆς πανελληνίας ἐνότητας, καὶ ἡ συνέχισή της ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη, μαθητὴ του καὶ μαθητὴ τοῦ Προδίκου ἐπίσης καὶ συζύγου τῆς κόρης τοῦ Ἰππία (σσ. 264-269).

Ἀκολουθεῖ, σὲ χωριστὸ κεφάλαιο, τὸ «Συμπέρασμα» τῶν ὀκτὼ κεφαλαίων τοῦ βιβλίου (σσ. 271-280).

Μὲ πολλὴ μετριοφροσύνη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ συγγραφέα ἡ συντελεσμένη ἔρευνα γιὰ τὸ ἔργο τῶν σοφιστῶν στὰ ὀκτὼ κεφάλαια τοῦ βιβλίου ὡς παιχνίδι παράδοξο, αὐστηρό, ἐπικίνδυνο, σὰν ἐπίλυση κάπως αἰνιγμάτων, καὶ ὡς ἀποτόλμηση ἐρμηνειῶν καὶ ὑποθέσεων, ἀμφισβητήσιμων καὶ ἴσως ἀκόμη ἐσφαλμένων (σ. 271). Τονίζεται ὁμως πάντοτε ἡ δικαίωση τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ θέματος, καθὼς γονιμώτατη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τῶν σοφιστῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας, ὑποχρεωμένης ἀπὸ τὶς καίριες προκλήσεις τῶν σοφιστῶν νὰ προβεῖ σὲ ἐποικοδομητικὴ ἀναμόχλευση τῶν προβλημάτων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση εὐρύτερα τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς (σσ. 272-273). Ἐπαναλαμβάνεται συνοπτικὰ ἡ ἔκθεση τῆς μεγάλης αὐτῆς συμβολῆς, μὲ πρόσθετες κρίσεις καὶ διακρίσεις γιὰ τὴ μὴ συνέχιση τῆς ἀκμῆς τῆς σοφιστικῆς, γιὰ τὴ δυσφήμιση ἀκόμη καὶ τοῦ ὅρου «σοφιστής», γιὰ τὶς ἔμμονες στὴν ἔκτοτε Ἱστορία πνευματικὲς συνέπειες τοῦ ἐξοχου αὐτοῦ κινήματος

παιδείας, ἐγερτικοῦ τῶν συνειδήσεων, δοξαστικοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ αὐτοδύναμου λογισμοῦ του (σσ. 273-280).

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
(Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

Βασίλη ΒΙΤΣΑΞΗ, *Ὁ στοχασμὸς καὶ ἡ πίστις. Ἀρχαιότητα-Χριστιανισμός*, 2 τόμ., Ἀθήνα, Ἑστία, 1991, 299 καὶ 493 σσ.

Ἀξίζει νὰ ἐπισταθῇ ἡ προσοχὴ ἐπὶ μιᾶς κατὰ τὴν γνώμην μου σημαντικώτατης φιλοσοφικῆς συμβολῆς, συμβολῆς ποὺ περιέχεται στὸ πρόσφατα κυκλοφορήσαν δίτομο ἔργο τοῦ πρέσβεως κ. Βασίλη Βιτσαξῆ ὁποῖος ἐπὶ δεκαετίες ὁλόκληρες ἐπιτυχῶς ἠναλώθη ὄχι μονάχα στὴν ἀξιοπρεπῇ ἐκπροσώπησιν τῆς Ἑλλάδος στὶς χῶρες ὅπου ὑπηρέτησεν, ἀλλὰ καὶ στὴν δημιουργία πνευματικῶν φιλελληνικῶν ἐστιῶν ἐδραιωθεῖσων ἐπὶ αὐστηρῶς ἀνθρωπίνων, ἀλλὰ καὶ διαρκουσῶν, σχέσεων. Ὁ κ. Βιτσαξῆς ἔχει τύχει παγκόσμιας προβολῆς καὶ ἀναγνωρίσεως χάρις στὰ ποιήματά του, τὰ δοκίμιά του καὶ τὶς φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτολογικὰς του μελέτες. Τὰ περισσότερα τῶν ἔργων του ἔχουν ἤδη μεταφρασθῇ ἢ διατελοῦν ὑπὸ μετάφρασιν σὲ πλεῖστες γλῶσσες. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν παρουσιάζω ἔργο συγγραφέως ἀγνώστου, ἀλλ' ἀντιθέτως ἔργο μύστου, καὶ τὸ ὅποιον, πέρα τῶν αὐτοτελῶν ἐσωτερικῶν του ἀρετῶν, συνοψίζει τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀξιοποιεῖ περαιτέρω. Τὸ νέο ἔργο του, 792 σελίδων συνολικῶς, ὁ κ. Βιτσαξῆς ἐπιγράφει *Ὁ στοχασμὸς καὶ ἡ πίστις*, προσθέτοντας τὸν ὑπότιτλον: *Ἀρχαιότητα-Χριστιανισμός*. Ἐξοχος γνώστης τῆς Ἰνδικῆς διανοήσεως — ἃς ἀναφερθῇ ἐδῶ ἓνα ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἔργα του: *Πλάτων καὶ Οὐπανισάδες*, ποὺ καθιστοῦσε ἤδη μὲ διαύγειαν, προσιτὴ τὴν σχέσιν τῆς διανοήσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν—, ὁ συγγραφεὺς χωρεῖ στὴν συγκριτικὴν ἀποτίμηση τῶν κοινῶν σημείων στὰ ὅποια οἱ δύο στοχαστικὰς παραδόσεις συναντῶνται· σημείων ποὺ καθ' ἑαυτὰ προσδιορίζονται μέσ' ἀπὸ συγκεκριμένες ἔννοιες διατυπωμένες, μὲ τρόπον ὁμόλογον, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ διάφορον, καὶ ποὺ συνιστοῦν ἀληθινούς κοινούς τόπους δραστηριοποιήσεως τῶν ἀντιστοίχων συνειδήσεων. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου δηλαδὴ συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν βασικὴ σύγκριση τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν Ἰνδικῶν ἀντιλήψεων ἐπὶ σειρᾷ οὐσιωδῶν προβλημάτων· ἐπὶ τῆς δίστημης αὐτῆς βάσεως ὁ συγγραφεὺς ἐπιθέτει τὸ μεταγενέστερον ἐποικοδόμημα τοῦ χριστιανισμοῦ, ὥστε ἡ περαιτέρω ἔρευνά του νὰ καθίσταται τρίσημη· μ' ἄλλους λόγους, νὰ εἶναι ὁ ἴδιος σὲ θέσιν νὰ διακρίνει ὅσα ἡ χριστιανικὴ διάνοησις ὀφείλει σ'